

УДК 32.01:323.1:329

В. М. Кольцов
кандидат політичних наук,
директор Одеського обласного відділення фонду соціального захисту інвалідів

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕМОКРАТИЧНОГО ТРАНЗИТУ

Переважаючі традиціоналістських цінностей, особливо етатистських і патерналістських, знижує сприйнятливості суспільств до обумовлених постіндустріальною епохою можливостей інформаційного контролю над владою. Така культура виявляється живильним середовищем для активізації авторитарних практик еліт, що використовують ресурси комунікації для віртуалізації політичної реальності, формуючи за допомогою засобів інформації необхідні для власної легітимації образи масової свідомості.

Для коректної інтерпретації характеру впливу цивілізаційного фактора на процеси демократичної консолідації основне значення має визначення джерел формування культурних особливостей конкретної країни. Вважаємо, що як такі можна виділити історичний досвід (колонізацію, сильний зовнішній вплив, історико-генетичні причини), сегментування або гомогенність суспільства, тип панівної релігії.

Ведучи мову про історичний досвід, зазначимо, що при цьому великого значення набувають культурно-генетичні чинники, сформовані історичними тенденціями соціально-економічного розвитку. Зокрема, на тип культури можуть вплинути глибина й тривалість періодів рабовласництва та феодалізму в історії конкретної країни, характер і хронологія процесу соціоекономічної модернізації. Так, вплив Великобританії на американські колонії визначався пануючими в XVIII ст. ідеями лібералізму й конституціоналізму, тенденціями політичного розвитку північноамериканських утворень були принципи гомурла, автономії, свободи у визначенні економічної політики. Вплив же Іспанії на колоніальні території в Південній Америці вирізнявся акцентом на централізацію, бюрократичне управління, втручання в політичне й економічне життя. Фактично завойовники імплантували в аграрних суспільствах Південної Америки іспанську систему управління та релігійну систему середньовічного католицизму. Усе це визначило різні вектори цивілізаційного, політико-культурного розвитку Північної та Південної Америки. Після здобуття незалежності колишні іспанські колонії прийняли конституції, засновані на принципах Основного Закону США, проте цивілізаційний контекст виявився чужим щодо цього набору правил і визначив подальше відставання країн Латинської Америки в плані демократичного розвитку від США та європейських країн.

С. Хантінгтон, розглядаючи історичні фактори, вказує на важливість урахування попереднього досвіду демократії: «Наявність колишнього демократичного досвіду більш сприятлива для стабілізації демократії третьої хвилі, ніж його відсутність» [1, с. 292]. Зокрема, наявність більше ніж 20-річного досвіду демократичного правління в Уругваї, Філіппінах, Індії, Туреччині, Чилі після Другої світової війни посприяла утвердженню демократії в цих країнах.

З іншого боку, цей фактор не можна абсолютизувати. Набагато важливіша наявність досвіду політичної й економічної лібералізації в межах автократичної системи, що відбувається або приховано, або із санкції реформаторських еліт. Ці напрацювання, позитивно впливаючи на сам транзит, безперечно полегшать процес демократичної консолідації.

Розглянемо вплив на демократизацію сегментованості або гомогенності суспільства. Ще із часів Ж.-Ж. Руссо, Ш.-Л. Монтеск'є, батьків-засновників США прийнято вважати, що демократична республіка може утвердитись в однорідному та відносно невеликому суспільстві. І хоча приклади великих країн, які застосували федеративні моделі (США, Канада, Бразилія), можуть суперечити цим вихідним положенням, не потребує окремого доведення очевидний факт, що демократична консолідація і взагалі

демократія відчувають серйозні труднощі в умовах етнічно та/або релігійно неоднорідного суспільства. Фактор етнічної мобілізації, що супроводжує політичні конфлікти, провокує дестабілізацію. Необхідність постійно погоджувати політичний курс з основними суспільними сегментами, які часто дотримуються протилежних думок та уподобань, відсутність єдиного культурно-символьного простору знижує ефективність державної політики, гальмує прийняття політичних рішень і звужує простір для маневру.

Тому демократична консолідація вимагає формування політичної нації як спільноти, що розділяє єдині основні суспільно значущі інтереси. Ще Дж.С. Мілль писав: «Вільні інститути практично не можливі в країні, що складається з декількох національностей. Серед людей, не об'єднаних почуттям товариства, особливо якщо вони читають і говорять різними мовами, не може існувати загальний публічний інтерес (united public opinion), необхідний для функціонування представницьких установ (representative government)» [2, с. 230]. Р. Даль зазначав, що національні відмінності обмежують участь для деяких громадян, знижуючи шанси на успішну поліархію [3, с. 110–111]. Д. Растоу, говорячи про умови демократії, підкреслював необхідність національної єдності, що означає, що більшість громадян потенційної демократії не повинні мати сумнівів або робити уявні застереження щодо того, до якої спільноти вони належать [4, с. 345]. Тому проблема «громадянського включення» й політичного націоналізму у веберівському розумінні завжди стоїть на порядку денному в суспільствах, що трансформуються.

Війни в колишній Югославії показали, як важко створювати посттоталітарну плюралістичну демократію в країнах, що «роздираються» етнічними й релігійними конфліктами. Наприклад, у випадку з Косово знадобилась міжнародна адміністративна присутність для зниження рівня насильства, реформи держaparату, визнання прав меншин. Такі країни, як Ірак, Іран, Афганістан, Пакистан, Узбекистан, Таджикистан, де етнічні розколи поглиблюються релігійними відмінностями, демонструють приклад того, як демократичний розвиток набуває конфліктогенного потенціалу. Цей фактор провокує дестабілізацію та ставить серйозні виклики навіть у таких демократичних країнах, як Індія, Іспанія, Великобританія, країни Балті тощо.

Необхідність вибудовування загальнонаціонального комунікаційного простору, постійної системи узгодження інтересів різних соціальних груп, інституціоналізація федералістських моделей політичного устрою й управління в довгостроковій перспективі можуть навіть удосконалити демократичну систему, «загартувати» її, зробити більш міцною та чуйною до численних потреб. Проте в межах короткострокових стратегій досягнення негативної консолідації фактор соціальної фрагментації не може розглядатись як стимулюючий ці процеси.

Отже, урахування впливів на цивілізаційну матрицю перехідних країн може допомогти виявити причини успіхів або невдач консолідації демократії. Культура дійсно «має значення». Д. Норт, визнаючи, що вчені «ще далекі від можливості розробити точну модель культурної еволюції», писав: «Ми твердо знаємо, що культурні впливи можуть бути дуже стійкими та що більшість культурних змін носять поступовий характер» [5, с. 66]. Тому культурні фактори варто розглядати як інваріантну величину під час аналізу інших аспектів демократичної консолідації. З іншого боку, С. Хантінгтон, надаючи культурним особливостям другорядне значення, запевняє, що нездатність нових демократичних режимів вирішити давні й тяжкі контекстуальні проблеми не обов'язково означає крах цих режимів.

Погоджуючись із такою постановкою проблеми, вважаємо за доцільне зазначити, що контекстуальні фактори, проте, можуть значною мірою вплинути на характер і перспективу демократичної консолідації.

Зрештою, спробуємо окреслити роль панівної релігії в перспективах утвердження демократії в тих чи інших країнах. Ще із часів М. Вебера в соціальній науці утвердилось уявлення про благотворний вплив протестантизму на розвиток демократії. Протестантська культурно-релігійна система здатна продукувати цінності, які ефективно сприяють консолідації демократії (економічне зростання, соціальну довіру, індивідуалізм). Існує також сильна кореляція між еволюцією католицизму й демократією. Це підтверджується емпірично: більшість найбільш стійких демократичних політій розміщуються в протестантсько-католицьких ареалах. Ті ж емпіричні дані свідчать, що православ'я менше, ніж інші християнські конфесії, є конгруентним із демократією. Багато в чому це пов'язується з візантійським спадком. Що ж стосується ісламу, то при цьому статистика є ще більш невтішною: лише в чверті із 47 мусульманських держав існують елементи виборної демократії, причому серед них немає жодної арабської держави. Релігійний фактор, накладаючись на соціальні та політичні конфлікти, має тенденцію підвищувати їх гостроту й деструктивність. Водночас позбавлення від релігії – тотальний секуляризм – не може розглядатись як прийнятна опція, оскільки позбавлення суспільства подібної ціннісної основи може призвести до заміщення релігії небезпечним сурогатом, у тому числі антидемократичними ідеологіями.

Таким чином, після сплеску уваги до культурного детермінізму в 1950–1960-х рр. криза теорії модернізації 1970-х рр. спричинила зниження інтересу до культурних і релігійних чинників розвитку суспільства, тобто до всього того, що охоплюється поняттям «цивілізація» в розумінні вчених, які дотримуються цивілізаційного підходу. Водночас суперечливі підсумки процесу демократизації в багатьох пострадянських та азійських країнах привели до початку переоцінки ролі цивілізаційного фактора. Розуміємо, що цивілізаційні відмінності важко визначити, практично неможливо кількісно зафіксувати, занадто складно чітко виокремити з усього різноманіття факторів. Водночас без елементів цивілізаційного підходу для пояснення контексту, у якому функціонують інститути, неможливо з'ясувати відмінності функціонування політичних інститутів і процесів у різних країнах, які можуть аналізуватись не в штучному відриві, а в безпосередньому взаємозв'язку з національною ментальністю та політичною культурою.

Відтак, обираючи належний методологічний інструментарій дослідження, звернемо увагу на новітню тенденцію сучасної політичної науки – концептуальне оформлення теоретико-методологічного напрямку нового інституціоналізму. Теоретичні положення неінституціонального підходу роблять його придатним для переосмислення значення структурних і процесуальних факторів демократичного транзиту, тим самим вони можуть застосовуватись під час адаптації транзитологічної парадигми для її застосування щодо пострадянських випадків та певного осучаснення.

У межах старих інституціональних підходів не розглядалося питання про зворотний вплив акторів на політичні інститути, що певною мірою суперечило емпіричним спостереженням. Відповідно, неінституціоналізм запропонував більш модерне бачення індивіда як такого, що перебуває в ситуації взаємовпливу та взаємозалежності з політичними інститутами. Індивід у теорії неінституціоналізму, з одного боку, діє в межах інституційних обмежень, а з іншого – сам впливає, інколи визначальним чином, на створення, функціонування та зміни інституційної інфраструктури.

Неінституціоналізм виходить із того, що індивід намагається діяти раціонально, проте, по-перше, не виключається й ідеалістична мотивація його дій, а по-друге, та поведінка, яка обирається індивідом як найбільш раціональна, з об'єктивної точки зору такою може не бути, адже жоден індивід не володіє повною та всебічною інформацією, а його

аналітичні й прогностичні можливості тим більше завжди обмежуються. Зв'язок між мотивацією дії та її реальними наслідками не є лінійним.

Застосування саме неінституційного підходу дає змогу зробити більш адекватним аналіз інших аспектів пострадянської реальності. Варто звернути увагу на доробок неінституціоналістів щодо актуального питання, дотичного до специфіки пострадянських трансформацій, – причин збереження та відтворення явно неефективних інститутів. Мова йде про розуміння інститутів не лише як формальних норм, а й як неформальних процедур, звичаїв, стратегій, переконань тощо. Таке розуміння дає можливість більш рельєфно виділити вирішальну посередницьку роль інститутів в оформленні політичної поведінки, водночас підкреслюючи важкість і непередбачуваність дослідження політичних систем.

Серед розмаїття неінституціональних теорій та підходів будемо використовувати історичний і структурний неінституціоналізм. Так, постулати історичного неінституціоналізму придатні для пояснення певних специфічних для пострадянського простору інституційних проблем. Зокрема, глибше трактується співвідношення змін і неперервності. Пропонуються гіпотези щодо того, чому запровадження однакових інститутів у різних випадках дає різний результат. Пояснюється, чому під час обрання політичної поведінки в певних країнах актори зважатимуть на інституційні обмеження більшою мірою, а в інших – меншою. Зрештою, аналізується питання, чому, попри запровадження нових інститутів, життя із часом може повертатись до попередньої колії. У контексті дослідження конструювання сучасного дизайну політичних систем можна звернути увагу на пояснення структурного інституціоналізму щодо того, як структура, система управління влади детермінує відмінності в способі реалізації політики та виборі, який здійснює влада, яким чином відмінності в конфігурації формальних інститутів можна використати для пояснення відмінного в результатах політики.

На нашу думку, таке поєднання здатне допомогти у вирішенні критичних теоретичних питань шляхом переорієнтації дослідника з пошуків ідеального інституційного дизайну на вивчення шляхів перетворення формальних інститутів на реальні. Основою політичної стабільності, таким чином, виступає процес реальної інституціоналізації, а не формальне створення офіційних інститутів. Важливе значення має проблема співвідношення формальних і неформальних інститутів, сила яких особливо зростає в умовах інституційного вакууму, слабкості чи недостатньої легітимності формальних інститутів.

Обґрунтовуючи використання елементів цивілізаційного підходу для вирішення поставлених завдань, наголосимо, що політичний розвиток останнього часу, особливо пов'язаний із несприятливими підсумками процесу демократизації в багатьох пострадянських країнах, призвів до початку переоцінки ролі культурно-генетичних факторів розвитку. Не скидаючи з рахунку відносну виправданість методик свідомого інституційного конструювання, необхідно відзначити, що це завдання ускладнюється тим, що культурні коди не піддаються спрямованій зміні за відносно короткий проміжок часу, демонструють значну стійкість і здатність до відтворення в різні періоди історії. Культура забезпечує спадкоємність у трансформаційних процесах, безперервність генетичного розвитку соціуму, визначає характер вертикальних і горизонтальних комунікацій у суспільстві. На наше переконання, для коректної інтерпретації характеру впливу культури на процеси демократичної трансформації й консолідації основну роль відіграє визначення джерел формування культурних особливостей тих чи інших країн. Великого значення набувають культурно-генетичні чинники, сформовані історичними тенденціями соціально-економічного розвитку. З іншого боку, ці фактори не можна абсолютизувати, оскільки набагато важливішою є наявність досвіду політичної й економічної лібералізації в межах авторитарної системи, що відбувається або приховано, або із санкції реформаторських еліт.

Таким чином, дослідницька стратегія, запропонована в межах публікації, є синтетичною. Вона полягає у використанні модифікованої до пострадянської дійсності транзитологічної теорії як теоретичного складника, неінституційної парадигми як методології з підвищеною увагою до постулатів історичного й структурного неінституціоналізму, порівняльного методу за стратегією area study та елементів цивілізаційного підходу.

Література

1. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон. – пер. с англ. – М. : РОССПЭН, 2003. – 368 с.
2. Mill J.S. Considerations on Representative Government / J.S. Mill. – New York : Liberal Press, 1998. – 514 p.
3. Dahl R.A. Polyarchy: Participation and Opposition / R.A. Dahl. – New Haven; London : Yale University Press, 1991. – 417 p.
4. Rustow D. Transitions to democracy: Toward a Dynamic Model / D. Rustow // Comparative Politics. – 1970. – Vol. 2. – № 3. – P. 337–363.
5. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт ; пер. с англ. А.Н. Нестеренко ; предисл. и науч. ред. Б.З. Мильнера. – М. : Фонд экономической книги «Начала», 2011. – 260 с.

Анотація

Кольцов В. М. Методологічний інструментарій дослідження демократичного транзиту. – Стаття.

Новітня тенденція сучасної політичної науки – концептуальне оформлення теоретико-методологічного напрямку нового інституціоналізму. Теоретичні положення неінституційного підходу роблять його придатним для переосмислення значення структурних і процесуальних факторів демократичного транзиту, тим самим вони можуть знадобитись під час адаптації транзитологічної парадигми для її застосування щодо осучаснення пострадянських випадків.

Ключові слова: методологічний інструментарій, інституціоналізм, демократичний транзит, традиціоналістські цінності, постіндустріальна епоха, інформаційний контроль, цивілізаційна матриця, перехідні країни, консолідація, демократія.

Аннотация

Кольцов В. М. Методологический инструментальный исследования демократического транзита. – Статья.

Новейшая тенденция современной политической науки – концептуальное оформление теоретико-методологического направления нового институционализма. Теоретические положения неинституционального подхода делают его необходимым для переосмысления значения структурных и процессуальных факторов демократического транзита, тем самым они могут применяться при адаптации транзитологической парадигмы для современной интерпретации постсоветской реальности.

Ключевые слова: методологический инструментальный, институционализм, демократический транзит, традиционалистические ценности, постиндустриальная эпоха, информационный контроль, цивилизационная матрица, переходные страны, консолидация, демократия.

Summary

Koltsov V. M. Methodological study of democratic transition tools. – Article.

The newest tendency of modern political science is conceptual registration of theoretical-methodological direction of new institutionalism. Theoretical positions of new institutionalism approach do his necessary for comprehensions of value of structural and judicial factors of democratic transit, and the same can be used during adaptation of transitological paradigm for modern interpretation of post-soviet reality.

Key words: methodological tool, institutionalism, democratic transit, traditional values, postindustrial epoch, informative control, civilization matrix, transitional countries, consolidation, democracy.